

С. Садықов

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.,
e-mail: sadykov.51@mail.ru

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ МЕН КЕҢЕСТІК БИЛІК КЕЗЕҢДЕРІНДЕ ҰЛТТЫҚ ИДЕНФИКАЦИЯ МӘСЕЛЕСЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАН БАСПАСӨЗІНДЕ КӨРІНІС ТАБУЫ

Бұл материалда патшалық Ресей мен кеңестік билік кезеңдеріндегі ұлттық идентификация және ұлттық бірегейлік проблемаларының Қазақстан басылымдарында көрініс табуы жайында сөз болады. Автор мақаласында қозғалып отырған күрделі мәселелердің ұлттық маңызын әлемдік тәжірибе контекстінде пайымдаудан өткізуге ұмтылыс жасайды.

Мақалада қамтылып отырған кезеңдерде қазақ халқы аса ауыр трагедияларды бастан кешірді. Айталық, XVIII-XIX ғасырларда патшалық Ресей қазақ жерінде отарлау саясатын жүргізді. Мақалада кеңестік биліктің жер мәселесінде патшалық Ресей саясатын жалғастырғаны нақтыланады.

Кезінде кеңестік тарихи оқулықтар мен әдебиет, өнерде шындық айтылмады. Кеңестік идеология ықпалындағы қазақ журналистикасы да дәрменсіздік танытты.

Тәуелсіздік талаптары ұлттық идентификация мен ұлттық бірегейлік проблемаларының ұлт журналистикасында көрініс табуын шындық тұрғысында бағалаудың қажеттілігін туындатты.

Автордың алға қойған мақсаты – қазақ журналистикасының дамуы мен қалыптасуындағы рөлі мен орнын айқындап, республикалық басылымдарда ұлттық мүдде мәселелерінің жазылу принциптері мен әдіс-тәсілдерін, формаларын ашып көрсету.

Мақаланың ғылыми-зерттеу идеясы республика баспасөзінде ұлттық идентификация мен ұлттық бірегейлік проблемалары мәселелерін кешенді түрде қозғауға қадам жасауда. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығын айқындайды.

Еңбектің ғылыми негізделген қорытындылары қазақ халқының Ресей империясы мен кеңестік билік кезеңдерінде сана-сезімінің қалыптасуы мен дамуының ұлттық идентификация мен ұлттық бірегейлікке ұмтылысының шеңберінде баспасөз беттерінде жарияланған материалдарды ой елегінен өткізу барысында нақтыланған.

Мақалада генезистік және типологиялық талдау, тарихи деректерді салыстыра зерттеу әдістемесі қолданылды.

Мақала материалдарын журналистика, саясаттану және өзге де қоғамдық пәндер бойынша жалпы және арнаулы курстарды дайындауда пайдалануға болады.

Бұл мақала Қазақстан журналистикасының теориясы мен тәжірибесі бағытындағы зерттеулердің құрамдас бөлігі болып табылады және Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ғылыми-зерттеулер жоспарына енгізілген.

Әлемдік Academic Premium орталығының мәліметі бойынша мақала авторының ғылыми-зерттеу еңбектеріне 170-тен астам ғылыми еңбектерде сілтеме жасалған. Интернет пен академиялық орталарда, мақаларда, кітаптарда, тезистерде, қолжазбалар мен оқу бағдарламаларында автордың зерттеулеріне назар аударылған. Әлемдегі бірқатар университеттердің ғалымдары мақала авторының еңбектеріне оң баға берген.

Түйін сөздер: ұлт қасіреті, патшалық Ресей, жер трагедиясы, кеңестік билік, сталинизм, коммунистік идеология, желтоқсан трагедиясы.

S. Sadykov

Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan
e-mail: sadykov.51@mail.ru

Coverage of issues of national identification in the period of Russian empire and Soviet Soviet authority in the Kazakhstani press

The article focuses on the reflection in Kazakh publications of the problems of national identification and identity during the period of Russian empire and Soviet Soviet authority. The author seeks to comprehend the national significance of the problems involved in the context of world experience.

During the periods covered in the article, the Kazakh people experienced the most terrible tragedies. So, in the XVIII-XIX centuries, Russian empire pursued a colonial policy on the Kazakh land. The article clarifies that the Soviet government continued the policy of Russian empire in the land issue.

The truth in the Soviet historical textbooks and literature was not told. Kazakh journalism under the influence of Soviet ideology was also powerless.

The demands of independence necessitated the assessment of the reality of national identification and identity in national journalism.

The goal set by the author is to identify the development and formation of Kazakh journalism, to reveal in republican publications the principles and methods, forms of covering issues of national interests.

The research idea of the article takes a step towards a comprehensive solution of the problems of national identification and identity in the republican press. This determines the scientific novelty of the article.

The results of the work are concretized in the course of understanding the materials published in the press as part of the Kazakh people's desire for national identification and identity within the framework of the formation and development of consciousness at the stages of the Russian Empire and Soviet authority.

The article uses the methodology of genesis and typological analysis, comparative study of historical data.

The materials of the article can be used in the preparation of general and special courses in journalism, political science and other social disciplines.

This article is an integral part of research on the theory and practice of Kazakh journalism and is included in the research plan of the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University.

Keywords: tragedy of the nation, Russian empire, Soviet authority, Stalinism, communist ideology, December tragedy.

С. Садықов

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Казахстан, г. Туркестан
e-mail: sadykov.51@mail.ru

Освещение вопросов национальной идентификации в прессе Казахстана периода царской России и советской власти

Статья посвящена анализу проблем национальной идентификации и национальной идентичности в период царской России и советской власти на страницах казахстанских изданий. Автор стремится осмыслить национальную значимость затрагиваемых проблем в контексте мирового опыта.

В исследуемые периоды, которые освещаются в статье, казахский народ пережил самые тяжелые трагедии. Так, в XVIII-XIX вв. царская Россия проводила колониальную политику на казахской земле. В статье отмечается, что советская власть продолжила политику царской России в земельном вопросе.

В советских исторических учебниках, в искусстве и литературе этот вопрос оставался в тени. Казахская журналистика, оказавшаяся под влиянием советской идеологии, была не в силах противостоять официальной трактовке событий.

С обретением независимости появилась необходимость оценки реальных проблем национальной идентификации и национальной идентичности в национальной журналистике того периода.

Цель, поставленная автором, выявить роль и место в развитии и становлении казахской журналистики национальных интересов, раскрыть принципы и методы, формы написания материалов в республиканских изданиях.

Научно-исследовательская идея статьи – шаг к комплексному решению проблем национальной идентификации и национальной идентичности в прессе республики. Это определяет научную новизну статьи.

Научно-обоснованные итоги работы конкретизированы в ходе осмысления материалов, опубликованных в прессе, с учетом стремления казахского народа к национальной идентификации и национальной идентичности в рамках становления и развития сознания на этапах Российской империи и советской власти.

В статье использована методика генезисного и типологического анализа, сравнительного исследования исторических данных.

Материалы статьи могут быть использованы при подготовке общих и специальных курсов по журналистике, политологии и других общественных дисциплин.

Данная статья является составной частью исследований по теории и практике казахстанской журналистики и включена в научно-исследовательский план Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави.

По данным Всемирного центра Academic Premium, на исследовательские работы автора статьи ссылаются более 170 научных работ. В Интернете и академических кругах, статьи, книги, тезисы, рукописи и учебные программы основываются на исследованиях автора. Ученые многих университетов мира дают положительные отзывы на научные труды автора.

Ключевые слова: трагедия нации, царская Россия, трагедия земли, советская власть, сталинизм, коммунистическая идеология, декабрьская трагедия.

Кіріспе

Өткен тарихымызға көз жүгіртер болсақ, басынан қасіреті арылмаған ұлтымыздың қазақ атауының өзі жүздеген жылдар бойы, яғни XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін мазаққа айналып келді. Қазақ халқын орыс отаршылдары бірде “қайсақ”, енді бірде “қырғыз-қайсақ”, “қырғыз” атап, екі ғасырдан астам уақыт бойы өзінің тарихи шын атынан айырылды. XIX ғасырда қазақ халқының тарихы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі және халық ауыз әдебиеті хақында еңбек жазған орыстың зерттеуші-ғалымдары аз болмаған. Солардың бірі – белгілі мемлекет қайраткері және көрнекті тарихшы А.И.Левшин қазақтар туралы “Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы” деген үш бөлімді кітабын 1832 жылы жариялаған. Ғалым “қазақ” деген атауға әділ анықтама беруге тырысады. “Европада “қырғыз-қайсақ” деп бір ұлтқа орынсыз таңылған атауға тарихи сипаттама бермес бұрын, олардың өзін-өзі де, тіпті орыстардан басқа ешбір көршілері де олай атамайтындығын бірінші кезекте ескерте кетуді өзіміздің парызымыз деп білеміз, – деп жазады. А.И.Левшин. – Бұл атау қырғыз және қайсақ деген екі сөзден тұрады. Ал мұның алдыңғысы қырғыз – қазаққа қатысы жоқ... Қайсақ сөзі болса қазақтың бұрмаланған аты. Ал қазақтар атауы кейбір шығыс зерттеушілері айғақтап отырғанындай, Христостың туғанынан бұрын қалыптасқан көне есім.

... Шындыққа жүгіне отырып, бұған дейін бұрмаланып келген қайсақ сөзінің орнына қазақ, ал қырғыз-қайсақ және қырғыз-қайсақ ордалары деген сөздердің орнына қырғыз-қазақ, сондай-ақ қырғыз-қазақ ордалары деп атау және солай деп жазу әділеттілікке сыймды болар еді дейміз” (Левшин, 1991).

Зерттеу материалдары мен әдістері. Кеңес билігі орнамай тұрып-ақ қазақ, қырғыз халықтары атының бұрмаланып, мазаққа айналып келуі қазақтың оқыған, көкірек көзі ояу азаматтарының ар-намысына тиіп жүрді. Бірқатар зиялы қауым өкілдері олардың жеке-жеке халықтар екенін

нақты дәлелдейтін еңбектер жазды. Солардың бірі Шоқан Уәлиханов еді. Бұл орайда оның артында қалдырған мұралары ерекше маңызға ие. Шоқан “Россия империясының географиялық-статистикалық сөздігі” атты кітапқа енген “Қырғыз-қайсақтар” деген мақаласында өзінің бұлтартпастай дәйекті тұжырымын былай келтіреді: “Қырғыз-қайсақтар” немесе “қырғыз-қазақтар” европалық Россияның оңтүстік-шығысы мен Оңтүстік Сібірге дейінгі, Қытай жоңғариясы мен Қоқан хандығының аралығындағы ұлан-ғайыр өлкені мекендейтін халық. Қырғыз-қазақтардың дұрыс аты қазақтар. Ал орыс құжаттарындағы “қара қырғыз” аталып кеткен қырғыз халқы Ыстықкөл бойын, Текес өзенінің жоғары ағысын, Шу мен Талас өзендерінің аңғарын, Тянь-Шань тауының күнгей жағын, сонымен бірге Памирдің таулы жазықтарын мекендеген түркі тілдес халық. Оларды қазақтармен шатастыруға болмайды”. Ш.Уәлиханов қазақ және қырғыз халықтарының этникалық құрамы мен әлеуметтік-экономикалық құрылымының ара-жігін ажырата білуді талап еткен. “Қырғыз-қайсақтардың ұлы жүзі, орта жүзі, кіші жүзі – бір ғана “қазақ” деген халық, ол қытайлар “бүріт”, орыстар “қара қырғыз” деп атайтын қырғыздардан ерекше, – деп жазады ол. – Бұл екі халықтың тілінде де, тегінде де, дәстүрінде де айырмашылықтар бар” (Уәлиханов, 1980).

Қазақтардың қырғыз аталуына байланысты Міржақып Дулатов өзінің “Қазақ, қырғыздың аты, тегі туралы” еңбегінде көңіл аударарлық мынадай жорамалдар жасайды: ...Сібірдегі орыстың қалаларын, ауылдарын дамылсыз шауып, мазасын кетіре берген... сондықтан орыстың ұғымында “қырғыз” деген сөздің өзі жау, шабағаншыл мағынасында орнап қалған. Ал қырғыздан кейін әрі көп, әрі орысқа бағынбай өз алдына отырған қазақ жұрты орысты қырғыздан жаман жәбірлеп, әсіресе Сібірдің оң тұсындағы облыстарына үлкен зиян келтіре берген соң қазақты да қырғыздай жек көріп, сөгіс орнына киргиз деп атаған.

...Қазақты орыстың “қырғыз” деуінің жаңағы айтқаннан басқа тағы бір себебі болған. Алғаш Сібірді мекен еткен орыстар... – казак (казак

орыстар) еді. Сондықтан оларға өздерін де казак, қазақты да казак деу қапеліміде ыңғайсыздық келтіретін болған. Үнемі “қай казак” деп айырып отыру қажет бола берген. Міне, сонан бері қазақты қырғызбен шатастыру, қырғызды да “қырғыз”, казақты да “қырғыз” деп атау басталады.

...Қазақ пәлен уақыттан, пәлен ғасырдан бері жұрт болыпты деп кесіп айтуға болмайды. ...1020 жылдарда өмір сүрген атақты Фердоуси өзінің тарихында қазақ жұрты һәм қазақ хандары туралы жазады. Бұған қарағанда қазақ Фердоусиден бұрын мемлекетті жұрт болғандығы көрінеді. Фердоусидің айтуынша, қазақ ескі жұрт, өзінің жауынгерлігімен, ел шабуымен заманда атақ алған. ...Фердоусидің жазғаны осы күнгі біздің қазақ болмай, өзге жұрт болса, ол жұрттың қайда кеткенін бір тарихшы айтпайды” (Дулатов, 1991).

Ұлы публицист, қажырлы қайраткер М.Дулатов жоғарыдағы аталмыш еңбегінде қазақ, қырғыздың аты, тегі һәм қашаннан бері өз алдына жұрт болғаны туралы жазылғандарды қорыта келе мынадай тұжырым жасайды: “Қазақ Х ғасырдың ар жағында көп заман бұрын өзінің хандары болып, өзін-өзі билеген, ежелден қазақ атанған түрік жұртының бір тарауы. Қазақ XII ғасырдың аяғында әр түрлі түркі руларымен қосылып, көбейіп, тағы да бөлек жұрт болып, сыбайлас жұрттардың көбімен соғысып, бірде жеңе, бірде жеңіле келіп, XVIII-XIX ғасырларда Россияға бағынғаннан кейін еркінен айырылған жұрт”.

Өз елінің аяққа тапталған ұлттық намысын оятып, еңсесін көтеру үшін оқыған зиялы азаматтарымыз “Қазақ” сияқты газет, “Айқап” тәрізді журнал шығарды.

Мақала авторы алға қойған мақсат ауқымында төмендегідей міндеттерді орындауды белгіледі:

– қазақ этносын идентификациялау мәселесіне айрықша ден қойған алғашқы ұлт публицистерінің шығармашылығына зер салып, олардың ұлттық журналистиканың пайда болуындағы рөлін айқындау;

– ұлттық идентификация проблемаларының XIX ғасырдың аяғы мен кеңестік билік кезеңінде баспасөз бетінде көрініс табуының эволюциясын ой елегінен өткізу;

– ұлттық мемлекеттіліктің кеңестік моделінің қазақ ұлттық баспасөз жүйесіне тигізген кері әсерін, басылымдарда ұлттық өзіндік идентификация мәселелерінің көрініс табуын бағалау;

– әміршілдік-әкімшілдік жүйенің журналистиканың партиялық кеңестік моделін қалыптастырудағы рөлін ой елегінен өткізу;

– қазақстандық журналистиканың кеңестік кезеңде қазақ этносын жалпыадамзаттық, гуманистік позиция тұрғысында идентификацияландыра білгенін ашып көрсетуге талпыныс жасау.

Әдебиетке шолу

Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығында да қазақтар ресми құжаттарда бұрынғысынша қырғыздар болып, қазақ халқы қырғыз халқы болып аталып қала берді. Тіпті, 1920 жылы құрылған республика ресми түрде РСФСР құрамындағы Қырғыз Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы болып аталды. жылдары Сәкен Сейфуллин, Тұрар Рысқұлов, Ораз Жандосов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов, Сейітқали Меңдешов, Сұлтанбек Қожанов, Смағұл Сәдуақасов, Әбдірахман Әйтиев сияқты халық ұлдары қазақ халқының тарихи шын атын өзіне қайтару жолында тер төкті. Осы орайда публицист Айтан Нүсіпханның мынадай пікірін келтіре кету артықтық етпес деп ойлаймыз: “Зиялыларды ұлттық мүдде ғана біріктіре алады. Ғасыр басында қазақ ұлты өз ішінен аса зиялылар тобын шығара алғаны қайран қалдырады. Өзінің интеллектуалдық деңгейі жағынан бұл топтың сол тұстағы Ресейге қараған бодан ұлттардың зиялылары арасында беделі жоғарытын...” (Айтан, 1998). Солардың арасында “Еңбекшіл қазақ” газетінің редакторы болып тағайындалған, республика Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы болып сайланған Сәкен Сейфуллиннің аталмыш мәселеге байланысты атқарған еңбегі ерекше болды. Сәкеннің қолынан шыққан мақалалардағы тұжырымдалған басты қағида: жас республика қазақ халқының кеңестік негіздегі ұлттық мемлекеті болуы керек, ол “Қырғыз” республикасы емес, Қазақ республикасы аталуы тиіс, мемлекеттік тіл, ресми кеңсе тілі қазақ тілі болуы керек, қоғамдық өмірдегі бұрынғы отаршылдықтың қалдықтарымен күресу қажет деген көкейтесті мәселелерге саяды (Сейфуллин, 1923).

1925 жылғы 15-19 көкекте республиканың жаңа астанасы Ақмешітте Қазақстан Советтерінің V съезі тұңғыш рет өлкеміздің барлық аудандары еңбекшілерінің өкілдері қатынасқан жағдайда өтті. Осы съезд қабылдаған қарарлардың ішінде үлкен саяси мәні бар

шешімнің бірі – қазақ халқының бұрмаланған, патша отарлаушылары XVIII ғасырдан бастап зорлап таңған теріс атын – “қырғыздар” атауын өзгертіп, оның тарихи шын атын – “қазақтар” деген атауды қалпына келтіруі болды. Сонымен қатар съезд Қырғыз АССР-ін Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік Республикасы деп қайта атады... Көп кешікпей Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитетінің Президиумы съезд шешімін бекітіп, былай деп қаулы етті:

I. Қырғыз Автономиялы Советтік Социалистік Республикасы Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік Республикасы деп өзгертілсін;

II. Үкіметтің орналасқан жері Ақмешіт қаласының аты Қызылорда деп өзгертілсін”.

Қазақстан Советтерінің V съезінің шешімдерінде “қазақ” және “Қазақстан” сөздері орыс тіліндегі тіркестерде “казаки”, “Казакстан” деп жазылған болатын. Орысша бұл сөздерді осылай жазу 1936 жылға дейін сақталды. Қазақ АССР Орталық Атқару Комитетінің 1936 жылғы 9 ақпандағы қаулысына сәйкес орыс тілінде “казахи”, “Казахстан” деген неғұрлым дәл атау қабылданды. “Қазақ” атымызды осылай қайтарып алған едік” (Нүпейісов, 1991).

Адамдар арасындағы қарым-қатынастың белгілі бір мәселелері, екінші жағынан, белгілі бір саяси конъюнктураның басымдықтарына негізделген күрделі процестер әлеуметтанушылардың, соның ішінде журналистика ғалымдарының назарын аударды.

Осы мақаланың тақырыбы бойынша белгілі бір ақпарат батыс және ресейлік мамандардың еңбектерінде қамтылған. Бұл ретте, (Hantington, 2003), (Shukman, 1997), (Arendt, 1979), (Berlin, 1979), (d’Agostino, 1988), (Pipes, 1991), (Bzhezinski, 1988), (Avtorkhanov, 1988), (Zhelev, 1991), (Taker, 1989), (Carr, 1990), (Brutskus, 1988), (Shendel, 2001), (Roy, 2000) зерттеулері назар аударады.

Олар деспоттық табиғатты, ұлттар мен этникалық құрылымдардың өмірін, бүкіл қоғамдық-саяси жүйені, басқарушы билікті зерттейді. Кеңес мемлекетінің империялық мәні, оның ұлттық доктринасы сыни тұрғыдан қарастырылады. Ол кіші ұлттардың ассимиляциялануына, адамдардың этникалық ерекшеліктерін теңестіруге және орыстандыру негізінде орыс-кеңестік типтегі айрықша ұлтты мәжбүрлеп қалыптастыруға әрекет жасады.

Қазақ публицист-әдебиетшілері, тарихшылары, саясатшылары мен зиялы қауым өкілдері еліміз тәуелсіздігінің қарсаңында, яғни XX

ғасырдың сексенінші жылдарының аяғында ғана ұлттық қасірет-мұнды шындық тұрғыда айта бастады. Сол тұста алдымен кеңестік дәуірде жарты ғасырдан астам уақыт бойы сталиндік жолсыздықтардың, содан кейін волонтаризм мен субъективизмнің, тоқырау идеологиясы мен психологиясының шырмауында болып келген тарих ғылымының халық алдындағы парыз-қарызы талқыға салынуы уақыт талабынан туындаған ақиқат-шындыққа талпыныстың алғашқы қадамдары болатын. Мұны қазақ тарихшылары жете ұғына бастаған да еді. Бұған танымал тарихшы М.Қозыбаевтың төмендегі сөздері дәлел: “Оқырман көкейінде туындайтын және бір сұрақты айналып кетпейік. Бұл – республика тарихшы ғалымдарының қайта құру кезеңінде “ақтандақ” беттерді зерттеп, жариялауға самарқаулығына байланысты айтылып жүрген пікір. Бұл сынды мойындамасқа болмайды. Тоқырау жылдары өзекті проблемаларды жаттанды схема, жадағай мысалдар арқылы көрсету әдетке айналды. Қайта құру қоғамдық құбылыстарға жаңаша баға беруді, жаңаша ойлау жүйесін талап етті. Ал бұған біздің тарихшыларымыз әзір болмай шықты. Сондай-ақ мұның өзі тарихи зерттеулердің документтік негізділігіне деген қажеттілікті арттырды” (Қозыбаев, 1988).

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Еліміздің тарихында жер мәселесі ерекше орын алады. Жер – қазақ халқының қадым замандардан бері атадан балаға қалып келе жатқан ең қасиетті мұрасы. Жерге қатысты әр түрлі дау-дамай мен зорлық-зомбылықты көп көрген халқымыздың жанды жерінің бірі де жер десек артық айтқандық емес. Қазақтың жатқа жерін кесіп бергенде етінен ет кесіп бергендей аласұрып, күйзеліп, қолына қару алып қарсыласқан кезі аз болған жоқ.

Ұлы далаға иелік еткен қазақтардың тарихы тереңдежатыр. Жерімізге көз алартқан жау аз болмады. Сонау қадым замандардан бері ұлы бабаларымыз ұлтарактай жер үшін жан алысып, жан берісті. Осы орайда публицист Думан Рамазан тәңірқұты Мөденің өмірінен мысал келтіреді (Рамазан, 1996).

Публицист бұдан әрі көне тарихтың күмбірін былай жеткізеді: Мөде таққа отырған алғашқы кезде дәуірлеп тұрған Қытай елінің әміршісі оған елші жіберіп, әкесі Тұман ханнан қалған, күніне мың шақырым шабатын тұлпарын сұратады. Мөде тұлпарды беру-бермеу мәселесін билер

кеңесіне салады. Билер “бұл сәйгүлік тек қана ғұндар елінің қазынасы” деп наразылық білдіреді. Ал Мөде өз қабырғасымен кеңесе келе, бір жануар үшін бұл қуатты елмен жауласпай-ақ қояйық деп, билерінің наразы болғанына қарамастан елшіге тұлпарды жетектетіп жібереді.

Арада аз уақыт өтпей жатып Қытай әміршісі “Мөде маған өзінің айдай сұлу жас тоқалын сыйға тартсын” деп тағы елші жібереді. Ғұн елінің жақсы-жайсаңдары қытай әміршісінің бұл талабына өлердей ыза болып, “соғыс жариялау керек” деп шешім қабылдайды. Бірақ салқын қанды, кемел ойлы Мөде елінің тыныштығы үшін бек-сұлтандарының қарсылығына қарамастан толықсыған айдай сұлу жас тоқалын да елшілерге қосып жібереді.

Соқтығарға қара, тиісерге пәле таппай жүрген Қытай әміршісі “Мөде бізден өлердей қорқады екен. Екі елдің арасында “бос жатқан шұрайлы жерлерін сұратып алайық” деп, үшінші мәрте елші жібереді. Мөде тәңірқұт тағы да манайындағы жақсы-жайсаңдарын шақырып алып, ақылдасады. Олардың көпшілігі “астыңдағы атыңды, қойныңдағы қатыныңды бергенде, бос жатқан жерді қайтпексің. Бер де пәледен құтыл!” деген ұсыныс-пікірлерін айтады. Көпке дейін үн-түнсіз тұңғиық ойда отырған Мөде тәңірқұт:

– Жоқ, – дейді түнеріп, – Астымдағы атымды, қойнымдағы қатынымды берсем, олар менің өз иелігімде болғандықтан бердім. Ал жерге менің иелігім жүрмейді, ол – халықтың меншігі, елдің ырыс-құты. Жерсіз ел ел бола ма?! Тұлпар кетсе, тағы бір бие тұлпар туар, сұлу тоқал кетсе, тағы бір қатын қыз туар. Ал елді ел етіп, жұртты асырап отырған жерің кетсе біреудің иелігінде, қай биен, қай қатының жер тауып береді. Сондықтан жерді беремін деушілер – ұрпақтың жауы. Ал ұрпаққа қастандық ойлаған адамға ешқандай аяушылық болмауға тиіс!

Өз ойын осылай қысқа тұжырған Мөде тәңірқұт “жерді беру керек” деп сайрағандардың бәрінің басын алдырып, жандарын жаһаннамға жібереді.

Ер кезегі үшке дейін. Кезек бітті. Мөде де қайырылмастан морт сынды: “Тірі жүріп бұндай қорлықты көргенше, жаудың жағасына жармасып өлейін!” деп Қытай еліне қарсы ұлы соғыс жариялайды.

Әділдік үшін шайқасқан бұл соғыста Мөденің мерейі үстем болып, жеңіске жетеді. Тәңірқұттық қызметін осылайша жер үшін соғыстан бастаған Мөде көзі жұмылғанша ғұн елінің қарым-қарыс жерін жауға берген жоқ.

Хандықтың негізін қалаған Керей мен Жәнібектен бастап, Қасым, Хақназар, Тәуекел, Есім, Жәңгір, Тәуке, Абылай хандарға шейін туған жерді қорғауда жан алып, жан берісті. Қаншама жойқын соғыстарды бастап кешіріп, “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға” ұшыраса да қазақтың ұлан-байтақ даласын жат жұрттықтардың табанына таптатпауға жандарын салды.

Танымал тарихшы-публицист Мәмбет Қойгелдиевтің нақты пайымдауына сүйенер болсақ, XVIII ғасырдың 30-жылдары Ресей империясының құрамына енуге аяқ басқанда қазақ жұрты жоғарыда аталған іргелі ұлттық мәселелерді шешу кезеңінен өте қойған жоқтын. Нақтылап айтсақ, ұлттық мемлекеттің қалыптасу процесі соңына жетпеді. Қоғамның белгілі бір бөлігінің саналы түрде отырықшы тұрмысқа ойысуы тоқтап қалды. Қоғамдық санада рулық-жүздік жіктелуден ұлттық тұтастыққа көшу аяқталмады. Дегенмен де біз бүгін XVIII ғасырдың Абылай хан, Төле би, Бұқар жырау сияқты ірі тұлғаларын алдымен қоғамдық өмірдегі аталған жалпыұлттық, іргелі мәселелерді шешуге күш жұмсап, халықтың рухани көкжиегін, дүниетанымдық болмысын жаңа сапаға көтергендігі үшін бағаласақ керек (Қойгелдиев, 1999).

Жаугершілік пен шапқыншылықтан әбден қалжыраған қазақ халқы осыдан үш ғасыр бұрын Ресей империясының құрған қанды қақпанына өзі барып түсті. Қазақ елінің Ресейге “өз еркімен қосылуының” қаншалықты қымбатқа түскенін бір ғасырдан астам уақытқа созылған ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихынан-ақ аңғаруға болады. Ұлтты ұлт ретінде жойылып кетуден сақтап қалу үшін алып империяға қарсы қанды жорыққа шыққан Сырым, Кенесары, Жанғожа батырлар сияқты ұлт-азаттық қозғалыстары көсемдерінің жанкештілік ерлігіне бас иіп, тағзым етуге тиіспіз.

Қазақ елінің Ресей империясына қосылу процесі 133 жылға созылды. Қазақ жерін басып алудың заңдық негіздері жасалды, реформалар жүргізілді. 1868 жылғы 21 қазанда қабылданған “Уақытша Ереженің” 210-бабында “Қазақтардың көшіп-қонып жүрген жерлері мемлекеттік жер болып табылады” деп көрсетілді. Арада ширек ғасырдай уақыт өткеннен кейін 1891 жылғы 25 наурызда тұрақты “Далалық Ереже” қабылданып, оның 119-бабында қазақ жері “мемлекеттің меншігі” деп жарияланды. Ал, 120-баптың ескертпесінде “Көшпенділерден

артылуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік министрлігінің қарауына түседі” деп жазылды. Бұл отаршыларға бұрынғыға қосымша миллиондаған гектар құнарлы жер иемденуге айқын жол ашып берді (D. Acnson, 1962).

Ресей империясының осындай озбыр отарлау саясатының салдарынан қазақ жерімен бірге елдігінен де айырылды. Алып империяға бодан болған осы үш ғасырға жуық уақытта қазақ халқы тәуелділіктің кермек дәмін татудай-ақ татты.

Патшаның отаршылдық саясаты, оның қасіретті зардаптары қазақтың алғашқы оқыған зиялыларын бей-жай қалдырған жоқ. Ағартушы-публицист Ыбырай Алтынсарин өз халқының жан күйзелісін терең түсініп, айқын ұғына білді. Бұл оның 1880 жылғы 7 сәуірде В.В.Катаринскийге жазған хатынан айқын көрінеді:

“Жуырда мен “Орынбор листогіне” Торғай қазақтарының басына түскен апаттары туралы мақала жібердім. Осы мақалада қазақ еліне орыс селендерін әкеліп, орнатпақ болған пікірлерге қарсы екенімді білдірдім. Бұл пікір, меніңше, ешбір ақылға симайтын нәрсе сияқты. Егер істі дұрыс жүргізе білмесе, онда айттым да қойдым, қазақтар – келешегі жақсы деп үміт күтіп отырған осы халық – тез құрып кетеді, содан кейін бұл істі ешқандай түзете алмайсың. Осындай ерсі жобаларды естігенде салың суға кетеді. Сондықтан, қолайсыздау істеп отырғанымды біле тұрсам да өзімнің оған қарсы екенімді білдіруге бел байладым.” (Алтынсарин, 1955).

М.Фетисовтың 1961 жылы жарық көрген “Зарождение казахской публицистики” деген кітабына қосымша ретінде Ыбырайдың қазақ оқырмандарына беймәлім бес мақаласы жарияланды. Бұлар “Оренбургский листок” газетіне жарияланған. Газетте жарық көрген “Торғай облысының даласынан” деген мақалада отаршыл әкімшіліктің Торғай облысын таратып, басқа губерния, облыстардың біріне қосу туралы жобасына қарсы жазылған. Мақалада қазаққа егіншілікке жарамды, шабындығы мен жайылымдығы өнімді құнарлы жерлерін өздеріне беру, сөйтіп қазақтың ел болып, жұрт қатарына қосылуына жағдай жасау жөнінде айтылады.

Орыс отаршылдарының қазақ жерінде ауа-жайылып, тым еркінсіп кетуін, олардың аузына қарап, жалтақтаған қазақтардың жан азабын Жүсіпбек Аймауытов өзінің “Қарткожа” романында Баян ауылын мысалға келтіре отырып бы-

лайша баяндайды: “Баянның жері, суы, ағашы, көгі – қазақ-орыстікі. Бір кезде қазақ-орыстың қала салған жері Баян ауылының қыстауы болса да бұл кезде Баян қазақ-орысқа ата мұра тәрізді...”

Қазақ-орыс қазақ боп кеткен, орыстың тілін де ұмытып қалған, қулық-сұмдыққа қазақтың ар жағына өтіп алған. Қазақ-орыс шетінен паракор, жалқау, ұры-қарысы да, бұзақысы да көп. Бірақ бәрі де бай. Үй басы – қазақ малайы. Егінді қазақ салады, пішенді қазақ шабады. Отынды қазақ тасып, жарады. Үйлерді де қазақ салады. Қазақ-орыстың өмірі арақ ішіп, мас болумен, тәлтіректен көшеде өлең айтумен, тас түбінде қылжиып жатумен өтеді. Ол аз. Маңайдағы он болыс елдің ұлығының уряднигі, тілмашы, приставы, адвокаты, объездный – қазақ-орыс. Он болыс елдің игі жақсылары қазақ-орыстың тамыры, танысы, айналасы он болыс елді билейтін екі жүз үйге толмайтын қазақ-орыс. Қазақтың кедей жатағы қазақ-орыстың етікшісі, ұстасы, үйшісі, балташысы, тас қалаушысы, жалшысы, малайы, қазақтың ең пысығы: не алыпсатар, не ұры, әйтеуір бір бұзақы болады. Қазақ-орыс пен қазақ әшейінде “бәленшеке”, “түгеншеке” десіп жүрсе де, жеріне, суына, балығына, ағашына қазақтың тұмсық сұққанын көрсе, “еке-меке” далада қалады. Қазақтың шаңырағына қобыз тартылады. Айтта, тойда күреске түсіп, қазақтан жығылып жатса: Бетке-Сеткелер жатып төбелес салады” (Аймауытов, 1989).

Патшаның отаршылдық озбырлығын, қазақ халқын табанға салып таптауын қазақ қалпында көрсетіп, әрі көркем бейнелеп бере білгендердің бірі – публицист-жазушы Сабыр Шарипов. Оның “Алтыбасар” деректі шығармасында Есіл даласына Полтава, Харьков және Чернигов губернелерінен мұжықтардың келуіне байланысты қазақ ауылдарының қоғамдық, шаруашылық өміріндегі қасіретті өзгерістер ашып көрсетілген. Атамекен жерінен қуылып сорлаған қазақты урядниктер мен мұжықтар кезектесе мүйіздеп, қан қақсатқан. “Алтыбасар” әңгімесінде қашқын қазақтар қасіреті суреттеледі. Бір қарт ол жайды былайша әңгімелейді:

“Жеген таяғымыз бойымызға құт. Осы маңайдан кетсек екен деп ақылдасып отырмыз. Жалғыз біз емес, Жабай қаласы мен Байты қаласы да елдің мазасын тым-ақ алып тұр. Сол елдермен ақылдасып, не қылса да бас сауға қылып бөтен елге кетуді ұйғарып едік. Жиделі-байсынға кетпек боп бір ойлағанбыз. Алдыңғы жылы қырық

үйге басшы болып кеткен Тұралы молданың жұрда қайтып келгенін естіп, Жиделі-байсынға көшуден де қайтып отырмыз. Енді қайда барып бас сауға қылуды білмей сасып отырмыз” (Шарипов, 1982).

Кеңес дәуірінде ғылыми зерттеулерде, көркем әдебиетте, әртүрлі оқулықтарда қазақтар Ресейге өз еркімен қосылды деген пікір басты қағидаға айналып келді. Кезінде Ресейге өз еркімен қосылудың 250 жылдығы да ұлан-асыр аталып өтілді. Ұлы империяға қосылудың арқасында ел, жұрт болғанымыз санаға терең сіңіп кетті. Кезінде патшаның саясатына қарсы бас көтергендер аяусыз жазаланды, оларға тарихтың қара күйесі баттастырыла жағылды. Шырқыраған шындық ашық айтылмады. Ел тәуелсіздігінің қарсаңында ғана публицист-каламгерлер, тарихшылар тарих қатпарларын тереңінен ақтара отырып, қазақ қасіретінің қалың жұртқа беймәлім қырларын жайып салумен болды. Сондай құнды дүниелердің бірі тарихшы, профессор Ибраһим Шәмшаттың “Қазақстан Россияға өз еркімен қосылды ма?..” деген мақаласы еді. Бұл мақала қазақ халқына ащы шындықты жеткізіп, санада сілкініс туғызды. Автордың ғылыми тұрғыда нақты пайымдауы бойынша Орта жүз бен Ұлы жүзді былай қойғанда Кіші жүз қазақтарының да сеніміне ие бола алмаған, әлсіз билігін нығайту үшін орыс патшасының қолтығына кіруге ұмтылған Әбілхайыр ханның анты бүкіл қазақ қосылғандығының кепілі бола алмайды екен. Дұрысы, бір жағынан алдап-арбап, екінші жағынан біртіндеп басып кіріп, бірте-бірте ығыстыра отырып жаулап алған (Ибрагим, 1990; Zenkovsky, Harvard Union, 1960).

Ресей империясы ұлт-азаттық қозғалыстардың бәрін аяусыз басып-жаншып, кең байтақ қазақ жерінде көкейін тескен жымысқы саясатын жүзеге асырумен болды. Топырағы құнарлы, шөбі шүйгін, “түгін тартсаң майы шығатын” жерлер, өзен-көлдердің жағалауы кезбе келімсектерге үлестіріліп беріліп, қазақтар қу тақыр құнарсыз жерлерге ығыстырылып тасталды. Ішкі Ресей губернелерінен крестьяндарды қазақ даласына жаппай қоныстандыру ХІХ ғасырдың 60-жылдарының орта кезінде басталды да жылдан-жылға күшейе түсті. (Қазақ ССР тарихы, 3-т. 1982. 261-270-беттер). Ертеректе Орал өңірінде іргелерін бекітіп алған крестьяндар алдымен Торғай, Ақмола, Семей облыстарының шұрайлы жерлеріне мықтап қоныстанды да ұзамай-ақ Сырдария, Жетісу облыстарын жай-

лады. Нақты тарихи дерек 1893-1905 жылдар арасында қазақтардың 4 миллион десятинадан астам жерінен айырылғанын, ал 1906-1912 жылдары 17 миллион десятинадан астам жердің орыстардың бодауына байланғанын айғақтайды (Кәпқызы, 2018).

Ресей империясы ұлан-ғайыр қазақ жерінде өзінің отарлау саясатын күштеп жүргізіп, әскерлерін қаптатып жіберді. Осы орайда Түркістанды басып алу тарихын, оны отарлау саясатын зерттеумен айналысқан орыс ғалымы Петр Григорьевич Галузоның 1926 жылы Ташкентте шыққан “Вооружение русских переселенцев в Средней Азии” атты кітабы назар аударарды. Автор келтірген мәліметтерге зер салар болсақ, Орта Азияны басып алған патша генералдары билікті нығайта түсу үшін тек әскерді ғана емес, қоныс аударушы крестьяндарды да соғыс винтовкаларымен қаруландыруды дұрыс санаған. Мұндай шешімді 1891 жылы 28 қарашада патша бекіткен. Бұл өз кезегінде орыс шаруаларының ойқастап, ойларына келгенін істеуге жол ашқан (Сапарғалиев, 1966).

Бекболат батыр бастаған 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы қазақ халқы тарихының қаралы кезеңі мен қайтпас-қайсар рухының көрінісі болды. Әйтсе де, көтерілістің тарихы толық ашылып болды деп айту қиын. Патша әскері көтерілісшілерді аяусыз басып-жаншыптап, жергілікті халықты есепсіз қырғынға ұшыратты. Оның айқын дәлелі Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н.Куропаткиннің Жетісу губернаторы Фольбаумға берген мына мазмұндағы нұсқауынан көрінеді: “Сіздің қызметіңіздің басты міндеті – қырғыздардың бүлігін баса отырып, орыс тұрғындарының өмірі мен мүлігін қорғау. Осы мақсатта қолда бар атылатын қарудың барлық түрімен, балталармен қоса қаруландырып, қолына қару алып жүре алатын орыс тұрғындарынан ондықтар, жүздіктер отрядтарын құрыңыз. Екіншіден, тұтқиылдан шабуылды болдырмау үшін қалаларда, селоларда жақын қашықтықта және алыс қашықтықта күндіз-түні күзет ұйымдастырыңыз. Үшіншіден, өртке қарсы шараларды күшейтіңіз. Төртіншіден, қоршауда қалған жағдайда селолар мен қалаларда азық қорын дайындаңыз. Бесіншіден, қырғыздардың атылатын қарумен қарулануы өте мардымсыз. Сондықтан, қорғанысты қанағат тұтпай, шабуылға шығыңыздар. Шабуыл жасау түнде тиімдірек. Қырғыздар арасында дүрбелең туғызындар. Алтыншыдан, қырғыздар тастап кеткен егістік алқаптарын игеріңдер.

Жетіншіден, тартып алынған мал мен мүліктерді қорғап, қазынаға өткізіндер. Сегізіншіден, отрядтарда және уездік қалаларда далалық соттарды құруға рұқсат беремін. Тоғызыншыдан, бүліншілікті басу үшін түземдіктер арасында рулық және тайпалық араздықтарды қоздыруға шара қолданыңдар”.

XX ғасырдың сексенінші жылдарының аяғы мен еліміз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында тарихшылар, әдебиетші ғалымдар, журналист-публицистер егемендік талабына сай ұлттық мәселелерге айрықша ден қойып, газет-журналдар беттерінде ұлтымыздың ғасырлар бойғы басынан кешірген қасіреті, қайғы-мұңы ашық айтылған материалдар үздіксіз жарияланып жатты. Бастапқы кезеңдегі публицистикалық мақалаларға ой жүгіртіп, байыппен саралар болсақ, жарияланымдардың негізі патшалық Ресейдің қазақ халқын отарлау мақсатында жүргізген орыстандырудың түпкі мәнін, кеңестік кезеңде халқымыздың асыл ұлдарының қадамын аштырмай, шеттерінен асып-атуға мәжбүрлеген қанқұйлы солақай саясатпен ұлт басына үйірілген қаралы қара нәубеттің себеп-салдарын ашып көрсетуге, бір сөзбен айтқанда, “ақтаңдақ” ақиқатын бар дауыспен айтуға бағытталды. Қалың оқырман публицист-қаламгерлердің жанайқайға толы материалдары арқылы еліміз бен жеріміздің шынайы шындығын, бұрын айтуға мүмкіндік болмай келген ақиқатты айқын біле бастады. Тәуелсіздік жағдайында, жариялылық, демократия үрдісімен талай-талай жылдар бойы арнасы кеуіп қалған ұлттық тақырып жарқырай көрінді. Ұлт мүддесімен өрнектелген бұл тың серпіліс экономикалық, саяси-әлеуметтік қатынастарды көркемдік зерттеумен ғана шектелмейтінін көрсетті. Публицистиканың қоғам өмірінің идеологиялық һәм психологиялық қырлары сияқты күрделі жүйеге көңіл бөлмей, оны саралап, тексермей терең мән-мағынаға ие бола алмайтыны айқындала бастады. Осы тұста жекелеген публицистер қандай да көркем бейненің ұлттық сана-сезімі, психологиялық келбет-кескіні тұлғасы болғанда ғана кез-келген шығарманың түпкі мәні, әсер-ықпалы арта түсетініне көңіл қоюға тырысты. Публицистикалық дүниелерде алып империяға тізе бүккен бодандық сананың кесірлі кесапаты, қызыл империя билеп-төстеген кеңестік дәуірдің соңғы жиырма-отыз жылында қалыптасып үлгерген жалтақтық, бас шұлғушылық секілді қасиетсіздіктердің қырлары барынша жан-жақты ашып көрсетілумен болды.

Мақалаларда тарихилық принцип көркем әдіс құралы ретінде негізге алынды да өткен мен бүгінгі, бүгінгі мен болашақ арасына көпір төсеуге бағыт алынды.

Республика ата-бабаларымыз ғасырлар бойы аңсап келген тәуелсіздік қарсаңында еліміздің ұлттық басылымдарында ұлт мүддесін жалаулатқан мақалалар бұрын-соңды болмаған леппен жарияланып жатты. Материалдар арасында ел, жер тарихына, Ресей отаршыларының кең байтақ қазақ жеріндегі небір сұрқия озбырлықтарына байланысты жарияланымдар аз емес. Бұл мәселеде талай жылдардан бері қалам қарымын танытып жүрген публицист-жазушы Сапабек Әсіптің шығармашылығына тәнті боласыз. Қаламгердің қазақ жері жөніндегі публицистикалық зерттеу мақалалары қазақты бей-жай қалдырмайды.

Публицист-жазушы С.Әсіптің нақты дерегі бойынша XIX ғасырдың 60-70-жылдарында басталған Ішкі Ресейден мұжықтарды көшіріп, қазақтардың ең шұрайлы жерлеріне қоныстандыру ісі жаппай сипат алған. Бодандықтың алғашқы 170 жылы ішінде, яғни 1731 жылдан XIX ғасырдың аяғына дейін қазақтардың 24 миллион десятина жері тартып алынған еді. XX ғасырдың басынан Қазан революциясына дейін жиырма жылға жетпейтін уақыт ішінде қазақтардан алынған жер көлемі 21 миллион десятинаға жетті. Бұл дегеніңіз 65 миллион гектар деген сөз. Патша өкіметі Ішкі Ресей губернеріндегі жері аз, жерсіз шаруаларды бұратаналар тұратын шет аймақтарға көшіріп, екі мәселені түбегейлі шешуді мақсат етті. Оның бірі – крестьяндарды құнарлы жерлерге қоныстандырып, жақсы тұрмыс құруына қолайлы жағдай жасау, екіншісі – бұратаналарды, оның ішінде қазақтарды да христиан дініне кіргізіп, түптің түбінде орыстандыру еді.

Қазақ кеңес әдебиетінің жетпіс жылдық тарихында қарапайым халықтың отаршылардан көрген қорлығын, жер үшін күресін бейнелейтін шығармаларға қатаң тыйым салынғаны белгілі. Қаламгерлер большевиктер партиясына қызмет етті. Қай тақырып болмасын мәселе таптық, партиялық тұрғыда қарастырылып, баяндалды. Патша өкіметінің крестьяндарды Ішкі Ресей губернияларынан көшіріп, қазақ жеріне қоныстандыру саясаты осы тұрғыда бағаланып келді. Қазақ қасіретінің ақиқатын айтқандар “халық жауы” атанып, айдалып кетті, жапа шекті, репрессияға ұшырап, атылды. Бір ғана мысал. Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс

он жылға созылып, патша отаршыларына қарсы аяусыз күрес жүргізді. Жерінен айырылған қалың қазақ ауыр шайқастарда жан алып, жан берісе білді. Кенесары күресін түбегейлі зерттеген тарихшы Бекмаханов жиырма бес жылға сотталып кете барды. Дегенмен де уақыт өте келе Хан кене көтерілісінің оқиғалары жазушы Илияс Есенберлиннің “Қаһар” романына негіз болды. Сондай-ақ Мұхтар Әуезовтың “Қилы заман”, Сәбит Мұқановтың “Ботагөз” романдарында отаршылдық езгіге қарсы көтеріліске шыққан халықтың қаһармандық қимылы бейнеленді. Ғабит Мүсіреповтың “Ұлпан” романында да қазақ жасақтарын орыс әскерлері қоршап алып, түте-түтесін шығарғаны көзге көрсетіп, қолға ұстатқандай айқын көрінеді. Шерхан Мұртазаевтың “Жұлдызды көпір” романында патша өкіметінің қазақ елін бірнеше облысқа бөліп, олардың басын біріктірмей, “бөліп алып билей беру” саясатын жүргізгені ашық айтылған.

Қазақ жеріне бекіністер салу, орыс шаруаларына халқымыздың ата қоныстарын ата-бабаларынан қалған мұрадай үлестіріп беріп, сол шұрайлы жерлердегі қазақтарды күштеп куудағы патша өкіметінің негізгі саясаты да кең байтақ даланы иемденіп қалып, қазақты ұлт ретінде жойып жіберу еді. Қазан төңкерісі де үмітті ақтамады. Олардың да түпкі мақсаты отаршылдықты орыстандыруға ұластыру болды. Осы құйтырқы саясат кеңес өкіметі тұсында да өзінің заңды жалғасын тауып, қазақ өз елінде азшылыққа ұшырады. Өз жерінде тілінен де айырылып қала жаздады. Тілінен айырылған ұлт – өлі ұлт, оның басқа ұлтқа сіңіп кетуі де оңай. Сол себепті де отарлаушы қызылкөз империялар бодандағы ұлттарды өзіне сіңіріп алу үшін алдымен олардың тілін құртуға күш салады. Ресей империясы да қазақ халқының тілін жойып жіберу үшін қолынан келген айла-шарғысын істеп бақты. Кеңес өкіметінің тоқырау деп айдар таққан жылдары жеті жүзден астам қазақ мектептерінің жабылуы, халықтың қырық пайызы ана тілін ұмытуы, қазақ тілінің мемлекеттік дәрежеден бірте-бірте төмендеп, от басы, ошақ қасында қалуы, міне осы жымысқы саясаттың айқын көрінісі. Егер Кеңестер Одағы деген алып империя ыдырамай, енді бір жарты ғасыр өмір сүргенде ұлтымыздың, оның ішінде тіліміздің болашақ тағдыры қандай күйге түсетінін ойлаудың өзі ауыр (Балғабаев, 1991).

Тарихымызға кеңестік дәуірдің сталинизм кезеңінде түскен қара дақтар, қазақ халқының басына төнген қайғы-қасіреттің қара бұлтты

тәуелсіздікке дейін тарихи дүниетанымымызда орны бос “ақтандақтарға” айналып келді. Осы “ақтандақтар” санадағы үнірейген қуыс болып, сол қуыстан жылдар бойы суық ызғырық желдей гулеп, сан сауалдар сарнады да тұрды. Кеңестік тарихи оқулықтар мен әдебиет, өнерде бұл сауалдарға жауап болмады. Коммунистік партияның ықпалында кеткен қазақ публицистикасы да дәрменсіздік танытты. Сондай сауалдардың ең қасіреттісі 1932 жылғы қазақ даласын отап кеткен апат еді.

“Оған жазылмаған тарих – көз көрген халық куә, – деп жазады Смағұл Елубаев. – 1925 жылы республиканың партия ұйымын басқаруға бұрын-соңды көшпенді халық дегенді көрмеген Ф.И.Голощекин келді. Көз көргендердің айтуынша, мұжықтан басқа шаруа көрмеген Голощекинге ең кедей деген көшпендінің отыз-қырық ұсақ малының, төрт-бес ірі қарасының болуы шектен тыс байлық болып елестейді. Сол заманның көз куәгері, қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі жазушы Сәбит Мұқанов “Өмір мектебінің” үшінші кітабында бұл туралы: “...Сталиннің оң қолы” аталған Голощекин, басына келген сандырақты іске асырмақ боп, Сталин атына Қазақстанда “кіші октябрь өткізу керек” деп хат жазады да, мақұлдаған ризашылық алады (Бұл документ кейінгі кезде табылып отыр. – С.М.). Содан кейін Қазақстанның ешбір жағдайымен есептеспей, ешбір әдіс-айла қолданбай, көп шараларды қирата, омыра атқарған Голощекиннің республикаға қанша залал келтіргені мәлім. Сол көп залалдың бірі – 1928 жылы 47 миллионға барған Қазақстан мал басын үш жылда үш миллионға түсіруі, қазақ халқын қатты ашаршылыққа ұшыратып, ойсырата кемітуі!...” деп жазады.

...Әңгіме – анау-мынау емес, сәл-пәл шығын емес, “халықты ойсыратқан” бұрын-соңды болмаған ұлттық трагедия хақында. Әңгіме – сол трагедия туралы ресми тарихи әдебиетіміздің жұмған аузын ашпай келуінде. Тарихи оқулықтарымыздың ол тұстың күнгей жағын ғана көрсетіп, көлеңке тұсына көз салмай өте шығуында” (Елубаев, 1991).

Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдықтарында идеология мен саясат, өмір шындығы арасындағы нақты байланыстар бұзылды. Сталин саяси күрестің маңызды аспектілерін аса қатаң түрде жеке билік үшін күреске бағыттады. Кеңестік дәуірдің қайғы-зарының астарына байыппен үңілер болсақ, оның сталинизмге барып тірелетініне айқын көз жетеді (Такер, 1990).

Қорытынды

Кеңестік журналистиканың даңғаза хорының көлеңкесіне қазақ халқының жарқын болашағын аңсаған, елін, жерін, өз ұлтын шексіз сүйген журналист-публицистердің, ақын-жазушылардың, қайраткерлердің парасатты ақыл-ойлары мен отты үндері құмығып жатты. Біз тәуелсіздік тұғырында тұрып, А.Байтұрсыновтың, М.Жұмабаевтың, С.Садуақасовтың, К.Кемеңгеровтың, Н.Төрешұлының, Н.Мұстанбаевтың, Т.Ізтілеуовтың, Ғ.Қарашевтың, С.Сейфуллиннің, Б.Майлиннің, І.Жансүгіровтың, М.Әуезовтың, Е.Бекмахановтың, Қ.Шәріповтың, М.Қаратаевтың, Ө.Тұрманжановтың, Х.Есенжановтың, І.Есенберлиннің, Х.Өзденбаевтың, М.Дәулетбаевтың, Ж.Шаниннің, К.Бекмахановтың, Қ.Жұмалиевтің, О.Бековтың, Е.Ысмаиловтың, М.Қайыпназаровтың, Н.Манаевтың, Ш.Бөкеевтың, Ж.Бектұровтың, Х.Әміровтың, Қ.Тайшықовтың, С.Талжановтың және тағы басқалардың есімдерін мақтанышпен еске аламыз. Олар заңсыз жала жабылып, сотталды, қуғын-сүргінге ұшырады, бірқатары ату жазасына кесілді.

Ұлан ғайыр қазақ жерінде кеңестік азаптау лагерлері бас басқармасының үлкен бір бөлігі – Карлаг, АЛЖИР (отан сатқындары аталғандардың әйелдеріне арналған Ақмола лагері), бұлардан өзге көптеген лагерлер мен азаптау түрмелері болды (Солженицын, 1989).

Тың игеру Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Тың және тыңайған жерлерді игеру Республикада әлеуметтік қайта жаңғырулардың қайнар көзіне айналды, кеңестік одақтық қорға қосымша миллиардтаған пұт астық, мыңдаған тонна ет, сүт, жүн, тері өнімдері, т.б. игіліктер қазақ жерінен құйылып жатты. Бұрын табан тимеген, құлазып бос жатқан мекендерде тұтас аудандар, ғажайып қалалар, селолар бой көтерді.

Тыңды игеру – шынтуайтқа келгенде кеңестік өкіметтің қазақ жерін еркін билеп-төстеуінің айқын көрінісі, заманның аса күрделі құбылысы болды. Тың игерудің 1954-1960 жылдарында республика бойынша 25 миллион 484 мың гектар тың және тыңайған жер игерілді. Осы жылдар аралығында тыңды игеруге сырттан екі миллионға жуық адам келіп, қоныстанды. Дала тұрғындарының жаңа типі қалыптасып, тыңгерлердің жаңа ұрпағы дүниеге келді. Тыңды игеру барысында қоныстанушылар тамырын тереңге жайып, байырғы тұрғындарымен бірдей иелік етіп, билік жүргізді. Бұрын бұл

аймақты емін-еркін жайлаған қазақтар қысылып-қымтырылып, үйреншікті тұрмыс қалпы бұзылды.

КСРО-да ұлтаралық қатынастар саласы мен ұлттық саясатта орын алып отырған жағдайдың мәз емес екендігі тұрғысындағы қоңыраулар үні қайта құрудың алғашқы жылдарында-ақ естіле бастады. Егер 1985 жылғы Якутиядағы студенттер толқуларына байланысты оқиғалар баспасөзде ескерусіз қалса, ал 1986 жылғы 16-18 желтоқсандағы Алматыдағы оқиға кең түрде жария етілді. Егер якутиялық оқиға әлеуметтік проблемаларға ғана байланысты болса, Алматыдағы тек оқиға ғана емес, ұлттық сипат алған көтеріліске ұласты.

Орталықтың ұлттық өзіндік ерекшеліктерге селкеу көзқарасы, ұлттық дамудың көптеген проблемаларының шешімін таппауы ұлттық санаға салқынын тигізіп, халықтың болашағына алаңдаушылық сезімін туғызумен болды. Бұл қордаланған қарама-қайшылықтардың ушыға түсуіне әкеліп, қауіпті жарылыстық сипат алды. Орталық тұтас халықтың ой-пікірімен санаспай-ақ Қазақстан басшылығына бұрын есітіп-білмеген мүлдем бейтаныс Н.В.Колбинді алып келгенде сол жарылыс болды да. Мұндай жағдайда, жергілікті халықтың ар-намысын аяқ асты еткенде эмоцияның буырқанған күшінің қаншалықты тегеурінді болатынын тәкаппар да момын қазақ халқы сол күндері айқын дәлелдеді.

Бұл оқиға-көтеріліс жөнінде әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары жаппай жазып жатты. Осы ретте шетелдік зерттеушілердің (Lillis, 2016), (Catherine Putz, 2016) материалдары назар аударады. Қазақстандық зерттеуші Н.Кенжеғұлова шетелдік баспасөздің Алматыдағы оқиғалар туралы жеделдікпен жазғанын айтады. Бастапқыда реакцияның тез болғаны соншалықты, фактілер ешқандай түсіндірмесіз-ақ жарияланып жатты. Бұл суыт хабарды әлемдегі барлық ірі ақпарат агенттіктері мен көптеген баспасөз және аудиовизуалды бұқаралық ақпарат құралдары жарыса берумен болды.

Бұл кеңес баспасөзін оқиғаға байыппен қарауға мәжбүрледі. Алматы оқиға-көтерілісі қазақ халқының ұлттық сана-сезім дәрежесінің қаншалықты көтерілгенін, өзін дербес те нағыз ұлт ретінде идентификацияландырғанын, кеңестік Конституция шеңберінде болса да тұтас халық ретінде республика басшылығына жергілікті кадрдың кандидатурасын ұсынуға құқылы екенін жете түсінгендіктерін көрсетіп берді.

Жасанды саясат жүргізу арқылы халықтардың сана-сезімін улап, көздеген мақсаттарына жетіп келген империялық өктем күштерді Кеңес Одағын ғана емес, бүкіл әлемді дүр сілкіндірген Қазақстандағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы қатты сескендіріп, тіксіндірді. Бұл тек жастар ғана емес, тұтас қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің орталықтың жылдар бойы қалыптасып келген әділетсіздігіне, империялық өктемдікке негізделген орыс шовинизміне қарсы бағытталған бұлқынысы еді. Ұлттық ар-намыстың оянуы, кемерінен асып, шиыршық атуы заңды құбылыс болатын. Халқымыздың тарихында өшпес із қалдырған Желтоқсанның қасірет-қайғысы жөнінде аз жазылған жоқ, сол қанды оқиғалардың әлі де талай-талай томдарға жүк болары да ақиқат. Мұны тарихшылардың үлесіне қалдырайық. Осылай десек, біз үшін қазақ халқының тарихында үлкен орын алатын Желтоқсан ақиқаты турасында орталық басылымдар тегершігінің қалай айналғаны жөнінде шама-шарқымызша талдау жасау арқылы империялық өктемдіктің кезекті құйтырқы әрекеттерін паш ету маңызды болмақ.

Егемендіктің алғашқы қадамдарынан бастап-ақ ел тәуелсіздігінің бүгіні мен ертеңіне қауіп-қатер төндіріп тұрған алапат қырсық-

кеселдердің мәні айқындалып, ашық түрде айтыла бастады. Кеңестік кезеңде жабық тақырып болып келген экологиялық апаттың ұшқыны қызыл империяның өктемдік саясатының нәтижесі болып табылады. Өткен ғасырдың қыркыншы жылдарының соңына таман зарарлы ядролық сынақтар басталған Семей полигоны нағыз ажал апанына айналды. Жер бетінде мыңдаған жылдар бойында толқыны тулап жатқан Арал теңізінің бас-аяғы ширек ғасырдай уақыт ішінде жоқ болып, жұрнағы қалғанына кім кінәлі? Балқаш көлінің де құрып кете жаздауы да ауыр қасіреттердің бірі. Журналистердің мақалаларында, сұхбаттарда, ғалым-мамандардың зерттеу-сараптамаларында жалпы халықтық мұңға айналған экологиялық кесепаттардың себеп-салдары ашық айтылуда.

Қай заманды алмайық, әдебиет, көркем сөз өнері ар-ожданның қаруы болған. Жалпы қазақ көсемсөзінің ғасырлар қойнауындағы қал-ахуалына ой жүгіртер болсақ, ар-ожданы биік, асыл дарын иелерін туған халқының қайғы-қасіреті толғандырады.

Тәуелсіз ел болдық. Қазақ халқының ғасырлардан ғасырларға созылған қайғы-қасіреті айтылып біткен жоқ.

Әдебиеттер

- Аймауытов Ж. Шығармалары: – Романдар, повесть, әңгімелер, пьесалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 561 б.
- Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, -1957. –307 б.
- Arendt H. The Origins of Totalitarianism. HBJ; 1979.
- Avtorkhanov A. Empire of the Kremlin. Soviet type of colonialism. West Germany: Prometheus-Ferlak; 1988.
- Балғабаев С. Қызыл кітапқа жазылатын халық //Қазақ әдебиеті. -1991. –17 шілде; Ағайынға айтарым //Қазақ әдебиеті. -1992. -10 көкек; Аллаберген Қ. Отарлау саясатының ойрандары. –Алматы: Пауан. -1993. 90 б.
- Berlin I. Russian Thinkers. London: Penguin Books; 1979.
- Brzezinski, Z. B. (1988). A great failure. The birth and death of communism in the twentieth century. Moscow: Mezhdunarodnyye otnosheniya.
- Brutskus BD. Socialist economy. Theoretical thoughts about the Russian experience. Paris: Quest; 1988.
- Catherine Putz. The diplomat. //1986: Kazakhstan's Other Independence Anniversary. December 16, 2016. <https://thediplomat.com/2016/12/1986-kazakhstan-s-other-independence-anniversary/>
- Восстание туземцев в Средней Азии. –Кзыл-Орда, 1927. С.46-47.
- D. Aacson. Virgin and idle lands Program Repraised // Annals of the Association of American Geographers. Vol.52.№1 (March, 1962.- p.73) Jackson O. The virgin and idle lands of Western Siberia and Kazakhstan: a geographical Appfaisal // The geographical Review. V.XLVI. №1 (January, 1956) -p.2.
- d'Agostino A. Emerging from Communism. Lessons from Russia, China and Eastern Europe. Cambridge: The MIT Press; 1988.
- Дулатов М. Шығармалары. Өлендер, кара сөздер, көсемсөз. Қазақ ССР Ғылым акад., Өуезов атын. Әдебиет және өнер инс-ты; Құраст. М.Өпсметов, Г.Дулатова. Алғы сөзін жазған Ж.Ысмағұлов. – Алматы: Жазушы, 1991. – 308-319 бб.
- Елубаев С. Нәубет. Мезгіл мінбесінен //Қазақ әдебиеті. -1988. -18 наурыз.
- Zhelev J. Fascism. The totalitarian power. Dialogue. 1991; 6:31-42.
- Ибраһим Ш. Қазақстан Россияға өз еркімен қосылды ма?.. //Қазақ әдебиеті. -1990. -23 мамыр; Zenkovsky S.A. Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge: Harvard Univ.Press,1960.-p.46.
- Carr EH. The Russian Revolution from Lenin to Stalin. 1917- 1929. Moscow: Inter-Verso; 1990.
- Кәпқызы Е. Спабек Әсіп: шетелдіктерді тайрандатып қойған соң, қазақ қайдан оңады // Қазақ әдебиеті. -2018. -20 сәуір.

- Қазақтар өз атынан қалай айырылды? Левшин А. Бұра тартып, әділеттіліктен аттамайық // Қазақстан коммунисті. -1991. №5. – 47-50 бб.
- //ҚазҰУ Хабаршысы. Журналистика сериясы. 1999. №7. – 12-13 бб.
- Қозыбаев М. «Ақтандақтар» ақиқаты // Социалистік Қазақстан. -1988. -11 қыркүйек.
- Қойгелдиев М. Саяси элита және ұлт мүддесі. Тарих. Таным // -Егемен Қазақстан. -1999. – 26 ақпан.
- Нүсіпхан Айтан. Заман және зиялы. Уақыт сауалы // Ана тілі. 1998. 10 қыркүйек.
- Нұрпейісов К. Қазақ атын қалай қайтарып алды? //Қазақстан коммунисті. 1991. №6. – 40-41 бб.
- Pipes R. History, socialism and reconstruction about Russian. Russia under the new regime. Dialogue. 1991; 5:71-83.
- Рамазан Д. Қазақстан көпұлтты республика ма? Көзқарас //Қазақ әдебиеті. -1996. -28 мамыр.
- Roy O. The New Central Asia. The Creation of Nations. New York; 2000.
- Сапарғалиев Г. Карательная политика царизма в Казахстане. –Алма-Ата, 1966. – 317 с.
- Сейфуллин С. Қазақты «қазақ» дейік, тарихи қатені түзетейік //Еңбекшіл қазақ. 1923. 15 ақпан.
- Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ (опыт художественного исследования). Том I, II, III. –Москва: Советский писатель. -1989.
- Такер Р. Сталин: путь к власти. 1879-1929. История и личность. Пер.с. англ. / Общая ред. и послесл. В.С. Лельчука. – Москва, 1990. – 480 с.; Осмыслить культ Сталина. – М.: Прогресс. 1989. – 656 с.
- Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1980. – 97 б.
- Шарипов С. Екі томдық шығармалар жинағы, -Т. 2. -Алматы, 1982. – 202 б.
- Shendel W, Zurcher E. Identity Politics in Central Asia and the Muslim World. Nationalism, Ethnicity and labor in 20 Century. New York: I.R. TAURIS Publishers; 2001.
- Shukman H. The Russian Revolution. 1891-1924. London: Pimliko; 1997.
- Hantington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Moscow: ACT; 2003.
- Joanna Lillis. Kazakhstan’s Bloody December. | Published in History Today Volume 68 Issue 12 December.
<https://www.historytoday.com/archive/feature/kazakhstan%E2%80%99s-bloody-december>

References

- Aimaulytov Zh. Shygarmalary: Romandar, povest, angimeler, pesalar [Works]. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 561b.
- Altinsarin I. Tandamalı shygarmalar. [Selected works]. – Almaty, 1955. 307 b.
- Arendt H. The Origins of Totalitarianism. HBJ; 1979.
- Avtorkhanov A. Empire of the Kremlin. Soviet type of colonialism. West Germany: Prometheus-Ferlak; 1988.
- Balgabaev S. Kızıl kitapqa jazılattın xalıq [People who write in the Red Book] // Qazaq adebiyeti. 1991. –17 shilde; Agayinga atarım [I will tell my brother] // Qazaq adebiyeti. 1992. 10 kokek; Allabergen Q. Otarlaw sayasatının oyrandarı [The ruins of the colonial policy]. –Almaty: Rau+an, 1993. -90 b.
- Berlin I. Russian Thinkers. London: Penguin Books; 1979.
- Bzezinski Z. B. A great failure. The birth and death of communism in the twentieth century. Moscow: Mezhdunarodnyye otnosheniya. [International relations]. 1988.
- Brutskus BD. Socialist economy. Theoretical thoughts about the Russian experience. Paris: Quest; 1988.
- Catherine Putz. The diplomat. //1986: Kazakhstan’s Other Independence Anniversary. December 16, 2016. <https://thediplomat.com/2016/12/1986-kazakhstan-s-other-independence-anniversary/>
- Vosstanie twzemcev v Sredney Azii. [Uprising of natives in Central Asia]. –Kzıl-Orda, 1927. S.46-47.
- D.Acnson. Virgin and idle lands Program Repraised // Annals of the Association of American Geographers. Vol.52.№1 (March, 1962.- p.73).
- d’Agostino A. Emerging from Communism. Lessons from Russia, China and Eastern Europe. Cambridge: The MIT Press; 1988.
- Dwlatov M. Shygarmaları. Olender, qara sozder, kosemsoz. [Works. Poems, black words, proverbs]. – Qazaq SSR Gılim akad., Awezov atn. Adebiet jane oner ins-ti; Qurast. M.Apsemetov, G.Dwlatova. Alğı sozin jazgan J.Ismagulov. – Almaty: Jazshi, 1991. – 308-319 bb.
- Elubaev S. Naubet. Mezgil minbesinen [It’s time. From the pulpit of the period]// Qazaq adebiyeti. 1988. 18 nawrız.
- Zhelev J. Fascism. The totalitarian power. Dialogue. 1991; 6:31-42.
- Ibragim Shamsat. Qazaqstan Rossiyaga oz erkimen qosıldı ma?.. [Did Kazakhstan join Russia voluntarily?] // Qazaq adebiyeti. 1990. 23 mamır; Zenkovsky S.A. Pan-Turkism and Islam in Russia. [Pan-Turkism and Islam in Russia]. Cambridge: Harvard Univ. Press,1960.-p.46
- Carr EH. The Russian Revolution from Lenin to Stalin. 1917- 1929. Moscow: Inter-Verso; 1990.
- Kapqızı E. Spabek Asip: sheteldikterdi tayrandatıp qoygan son, qazaq qaydan onadı. [Asip: after alienating foreigners, where will the Kazakh recover]. // Qazaq adebiyeti. 2018. 20 sawır.
- Qazaqtar oz atınan qalay ayırıldı? A.Levshin: «Bura tartıp, adilettilikten attamayıq» // [“Let’s not turn away from justice”],Qazaqstan kommwnisi. 1991. №5. – 47-50 better.
- QazÜU Xabarshysy. Zhurnalistika seriasy. [Journalism Series]. 1999. №7. – 12-13 bb.
- Qozibaev M. «Aqtandaqtar» akikati. [The truth of “white people”]. //Socialistik Qazaqstan. 1988. 11 qırkuyek.

- Qoygeldiev M. Sayasi elita jane ult muddesi. Tarix. Tanım [Political elite and national interest. History. Recognition]. // Ege-men Qazaqstan. 1999. 26 aqpan.
- Nusipxan Aytan. Zaman jane ziyalı. Waqıt sawalı. [Modern and intelligent. Question of time] // Ana tili. 1998. 10 qırkuyek.
- Nurpeyisov K. Qazaq atın qalay qaytarıp aldı? [How did you get the Kazakh name back?] // Qazaqstan kommwnısi. 1991. №6. – 40-41 bb.
- Pipes R. History, socialism and reconstruction about Russian. Russia under the new regime. Dialogue. 1991; 5:71-83.
- Ramazan D. Qazaqstan kopulttı respwblıka ma? Kozqaras [Is Kazakhstan a multinational republic? Viewpoint] // Qazaq adebi-eti. 1996. 28 mamır.
- Roy O. The New Central Asia. The Creation of Nations. New York; 2000.
- Sapargaliev G. Karatelnaya politika carizma v Kazaxstane. [Punitive policy of tsarism in Kazakhstan]. –Alma-Ata, 1966. – 317 str.
- Seyfwllin S. Qazaqtı «qazaq» deyiik, tarihi qateni tuzeteyik [Let’s call Kazakh “Kazakh”, let’s correct the historical mistake]. // Enbekshil qazaq. 1923. 15 aqpan.
- Soljınicin A. GWLAG arhipelagı (korkemdik zerttew tajirıbesi). [Archipelago Gulag (experience of artistic torture)]. I, II, III tom. – Maskew: Sovet jazwshısı, 1989 j.
- Taker R. Stalın: bilikke jol. 1879-1929 jj. Tarix jane tulga. parsı. Agılshın [Stalin: the path to power. 1879-1929. History and personality]. / Jalpı red. tusinw. Understand the cult of Stalin]. – M.: Progress. 1989. – 656 b.
- Walihanov Sh. Tandamalı shıgarmalar // [Selected works]. – Almatı, 1980. – 97 b.
- Sharipov S. Eki tomdıq shıgarmalar jinagı. [Two-volume collection of works]. 2-t., Almatı, 1982. – 202 b.
- Shendel W, Zurcher E. Identity Politics in Central Asia and the Muslim World. Nationalism, Ethnicity and labor in 20 Century. New York: I.R. TAURIS Publishers; 2001.
- Shukman H. The Russian Revolution. 1891-1924. London: Pimliko; 1997.
- Hantington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Moscow: ACT; 2003.
- Joanna Lillis. Kazakhstan’s Bloody December. | Published in History Today Volume 68 Issue 12 December. <https://www.historytoday.com/archive/feature/kazakhstan%E2%80%99s-bloody-december>